

بررسی تغییر نقش مسجد جامع عتیق در ساختار شهری اصفهان در گذر زمان

محمود قلعه نویی^۱، مائده کلانتری^{۲*}

^۱ عضو هیئت علمی و مدیر گروه شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان
^۲ دانشجوی دکتری مرمت بنا، دانشگاه هنر اصفهان

(تاریخ دریافت: ۹۱/۱۰/۱ تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۲/۲۵)

چکیده

مسجد جامع عتیق اصفهان بنایی ارزشمند و فاخر در تاریخ هنر و معماری اسلامی ایران به شمار می‌رود. تاکنون تحقیقات زیادی در مورد این بنا صورت گرفته که همگی با تأکید بر خوانش ارزش‌های تاریخی و باستان‌شناسی انجام شده‌است و یافته‌های آن نیز تنها تحولات کالبدی بنا را در طی زمان مشخص می‌کند. در این مقاله با نگاهی دیگر به مسجد جامع عتیق، وجه دیگری از ارزش‌های آن مطالعه شده‌است. مسجد جامع عتیق به علت گستردگی، نفوذپذیری ناشی از تعدد ورودی‌ها، مجاورت با محله‌های مسکونی، بازار و مقبره علامه مجلسی و هم‌چنین به دلیل نقش عملکردی آن و ارتباط با زندگی روزمره مردم، نقشی فراتر از تک بنا به عهده دارد و حتی می‌توان آن را به مانند یک میدان محلی و گره شهری در نظر گرفت. از این رو به عنوان جزئی ارزشمند و مهم از فضای شهری محسوب می‌شود. هدف این مقاله پس از تبیین نقش این بنا به عنوان بخشی از ساختار و فضای شهری، یافتن پاسخ این سؤال است که با توجه به تغییرات نظام و ساختار شهرها در دوره معاصر، نقش این بنا در ساختار شهر چگونه تغییر کرده‌است؟ بدین منظور از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی، بنای مسجد جامع در ارتباط با بافت پیرامون، مورد مطالعه قرار گرفت و ارتباط بنا و بافت، به لحاظ کالبدی و رفتاری، بررسی و نقش و جایگاه آن، به عنوان یک عرصه عمومی و بخشی از ساختار شهری تبیین شد. سپس با مقایسه مؤلفه‌های تعیین‌کننده کیفیت فضای شهری در دو دوره زمانی قبل و بعد از سال ۱۳۱۰ شمسی، تضعیف نقش این بنا در نظام شهری آشکار شد. در نهایت به دلیل تأثیر این بنا بر بافت و محیط پیرامون، تأکید می‌شود حفاظت از این بنا از طریق حفظ ارزش‌های تاریخی و معمارانه و هم‌چنین حفظ نقش کالبدی و اجتماعی آن در فضای شهری صورت پذیرد.

واژگان کلیدی: مسجد جامع عتیق اصفهان، ساختار شهری، فضای عمومی، فضای شهری.

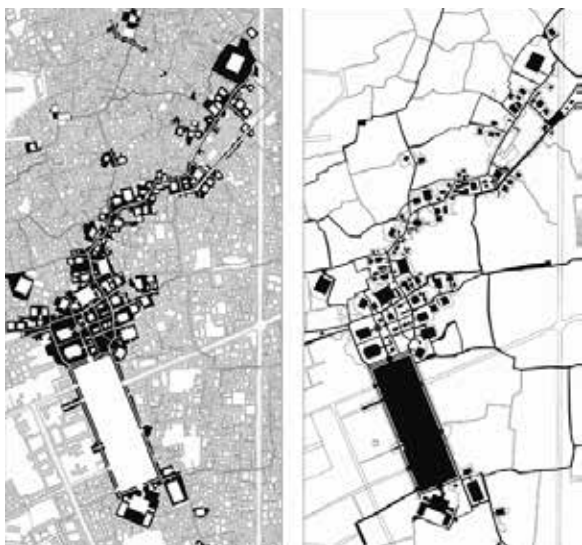
پذیری بالا به واسطه ورودی‌های متعدد، ایجاد حس آرامش، ایمنی، دنجی به نوعی نقش میدانی محلی را ایفا می‌کند. بدین شکل ظرف یا بستری برای تعاملات و ارتباطات اجتماعی فراهم کرده است.

۱. روش پژوهش

به منظور شناخت این مکان در گذشته، به اسناد و متون تاریخی مراجعه شد. در این دسته از منابع اغلب فعالیت‌های جاری در فضا توصیف می‌شود. برای شناخت این مکان در دوره دوم یعنی دوره معاصر، از منابع کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی استفاده شده است. با اطلاعات جمع‌آوری شده، مسجد جامع عتیق و ارتباط آن با محیط اطرافش، به لحاظ کالبد و فعالیت، در دو دوره معرفی شده، بررسی شد. سپس مفاهیم «فضای عمومی»، «فضای شهری» و «ساختار شهری» از دیدگاه صاحب نظران متعددی جمع‌آوری و جمع‌بندی شد. مواردی از جمله سهولت دسترسی عمومی، امکان تعاملات اجتماعی و فعالیت‌های عمومی، که ویژگی مشترک فضاهای عمومی است و ارتباطات بصری و حرکتی، انسجام با بستر موجود، امنیت، سرزندگی اجتماعی، فعالیت‌های گوناگون، تداعی معانی، پویایی و نماد هویت شهری بودن که از مؤلفه‌های سازنده کیفیات فضای شهری هستند، در دو دوره زمانی بررسی و تغییرات آن مشخص شد.

۱-۱. موقعیت جغرافیایی مسجد جامع عتیق اصفهان

مسجد جامع عتیق اصفهان در محل روستای قدیمی یاوان بنا شده است. به دلیل نقش و اهمیتی که مساجد جامع به طور کلی و مسجد جامع عتیق اصفهان به طور خاص، در زندگی مردم داشته است، این بنا در مرکز شهر و در مجاورت مراکز حکومتی، اقتصادی (بازار) و اجتماعی (میدان سلجوقی) شکل گرفته است. سپس عناصر اصلی شهر از جمله مدارس و حمام‌ها در ارتباط با این مجموعه قرار گرفتند. در دوره صفوی با ساخت میدان نقش جهان، راستای بازار و مسجد جامع جدید، مرکز شهر به سمت جنوب منتقل شد. مسجد جامع عتیق هم اکنون نیز در مرکز بافت تاریخی شهر قرار گرفته است.

تصویر شماره ۱: نقشه توده فضا و موقعیت مسجد جامع اصفهان، بازار و میدان نقش جهان (نقشه‌های سازمان نقشه برداری استان اصفهان)

مسجد جامع عتیق اصفهان بنایی فاخر و ارزشمند در تاریخ هنر و معماری اسلامی ایران است. تاکنون تحقیقات و مطالعات متعددی در خصوص این بنا انجام شده است و وجوه مختلفی از ارزش‌های آن از جمله: تاریخی، باستان‌شناسی، معماری، سازه‌ای و زیبایی‌شناسی بررسی و معرفی شده است. اکثر مطالعات انجام شده با تأکید بر خوانش ارزش‌های تاریخی بنا بوده است. در صورتی که، با توجه به نقش و جایگاه مساجد و به خصوص مسجد جامع در شهر ایرانی-اسلامی، ارزش‌های دیگری نیز بر این مکان مترتب است که لازم است مطالعه شود.

با مروری در تاریخ در می‌یابیم که مسجد جامع عتیق در بستر استقرار خود بنایی با عظمت و گسترده است که با عناصر و اجزای تشکیل‌دهنده بافت شهری ارتباط مستقیم دارد. این بنا از یک سو محدود به محله‌های مسکونی، از سویی به بازار و میدان سلجوقی و از سویی با مقبره علامه مجلسی مرتبط است. در حقیقت این مکان به مانند یک مفصل و گره شهری ارتباط فیزیکی و کالبدی بین عناصر اصلی شهر را ممکن کرده است. حال این پرسش مطرح می‌شود که با توجه به تغییرات نظام و ساختار کالبدی شهرها در دوره معاصر، تعامل مسجد جامع عتیق با محیط اطرافش چگونه است؟

در خصوص شناخت نقش مسجد جامع عتیق می‌توان گفت ارزش‌های این مکان در طی زمان دچار تغییراتی شده است. به منظور تعیین ارزش‌های بنا در طول زمان می‌توان دو دوره زمانی تعیین کرد: نخست از زمان ساخت مسجد شبستانی حیاطدار - پس از اصلاح جهت قبله، در سال ۲۲۶ هجری قمری (مافروخی، ۱۳۸۵: ۸۹) برابر با ۲۲۰ شمسی - تا سال ۱۳۱۰ شمسی. در این دوره زمانی مسجد جامع به عنوان یکی از ارکان تشکیل‌دهنده ساختار شهر بوده است. اهمیت مسجد جامع عتیق در ایجاد مرکزیت شهری به حدی بود که با وجود اینکه شاه عباس مسجد جامع جدید را در سال ۱۰۲۰ هجری قمری برابر با ۹۹۰ شمسی (هنرفر، ۱۳۵۰: ۴۲۷) ساخت و نقش مسجد جامع عتیق کمرنگ شد، اما تغییر ماهیت نداد و همچنان مسجدی با نقش و جایگاه اجتماعی باقی ماند. در دوره معاصر و با نفوذ مدرنیسم به ایران ساختار شهر و نظام ارتباطی و اجتماعی شهرها تحول یافت و در مورد ابنیه، ارزش‌های جدید از جمله ارزش تاریخی معرفی شد. از این رو، در این دوره با نگرشی نوین به آثار دارای قدمت پرداخته و شیوه جدیدی از حفاظت از آثار نیز مطرح شد. دوره دوم در مطالعه مسجد جامع عتیق را می‌توان پس از تغییر رویکرد ارزشی و مشخصاً از سال ۱۳۱۰ که این مسجد به عنوان بنایی تاریخی ثبت شد، تا زمان حال (۱۳۹۲ شمسی) در نظر گرفت.

این پژوهش با در نظر گرفتن نقش بنا در دوره‌های یاد شده، ارزش‌های آن را به عنوان یک فضای شهری و در ارتباط با عناصر و بافت پیرامون و اکاوی کرده و سپس تغییرات تعامل این بنا با حوزه بلافضلش را بررسی قرار داده است. بدین منظور، مسجد جامع به عنوان بنایی با کارکرد اصلی مذهبی، با نگاهی دیگر به عنوان مفصلی برای اتصال عناصر کالبدی اطراف در نظر گرفته شده است. این مکان به عنوان تلفیقی از فضای شهری و معماری با تناسب هندسی مطلوب، نفوذ

در دوره تیموری، شبستانی در جنوب غربی مسجد (گالدیری، ۱۳۷۰: ۶۶) و تزیین‌ها و کاشیکاری‌های رو به صحن اضافه گردید (گذار، گذار، و سیرو، ۱۳۷۱ الف: ۲۸۷). پس از آن در دوره صفوی شبستان زمستانی (بیت الشتا) در غرب مسجد (گالدیری، ۱۳۷۰: ۶۰) و همچنین شبستان صفوی در جنوب غربی مسجد و با تغییر در قسمتی از شبستان تیموری ساخته شد و کاشیکاری‌های نفیسی به مسجد اضافه شد (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۱). در دوره قاجار سردر ورودی فعلی مسجد ساخته شد (جبل عاملی، ۱۳۸۷: ۱۴). علاوه بر آن تغییرات جزئی و بیش‌تر در تزیین‌ها انجام شد. همچنین مرمت و توسعه مقبره علامه مجلسی در این دوره انجام شد (گذار، گذار، و سیرو، ۱۳۷۱ ب: ۸۵). در دوره معاصر مهم‌ترین تغییرات کالبدی مربوط به تخریب قسمتی از مسجد در جریان جنگ تحمیلی است. با وجود اینکه مسجد جامع جزء آثار تاریخی ثبت شده بود و بنا بر معاهده لاهه (۱۹۴۵) تخریب آثار تاریخی در حین جنگ ممنوع است، در جریان جنگ تحمیلی ایران و عراق بمباران و بازده چشمه از شبستان جنوبی تخریب شد. پس از آن سازمان میراث فرهنگی آن را به شکل اول با ستون‌های مستطیل و با آجرهای جدید بازسازی کرد. همچنین محل اصابت راکت با چیدمان متفاوت کف فرش، مشخص شده است. (جبل عاملی، ۱۳۸۷: ۱۲؛ رضا زاده، ۱۳۹۰: ۲۷۹).

تصویر شماره ۳: محل اصابت راکت

تصویر شماره ۴: موقعیت مسجد جامع عتیق نسبت به محور هندسی چهار باغ و محور ارگانیک زاینده رود. مأخذ: نگارنده

۲-۱. تاریخ بنا

مسجد اولیه در سال ۱۵۶ ه.ق (ابونعیم اصفهانی، ۱۳۷۷: ۱۳۰) در این محل و بر روی بنایی که احتمالاً آتشکده بود (گذار، گذار، و سیرو، ۱۳۷۱ ب: ۶۵)، ساخته شد. در سال ۲۲۶ مسجد سال ۱۵۶ تخریب شد و مسجد جدید پس از اصلاح جهت قبله (مافروخی، ۱۳۸۵: ۸۹) به صورت شبستانی و با دیوار خشتی ساخته شد. در قرن چهارم و هم‌زمان با دوره آل بویه یک ردیف ستون به فضای سر پوشیده مسجد اضافه شد (گالدیری، بی‌تا: ۸). در قرن پنجم و ششم مهم‌ترین تحول کالبدی در بنا اتفاق افتاد. با تخریب تعدادی از ستون‌ها گنبد خانه نظام الملک در سمت قبله (پیشین: ۲۳؛ گالدیری، ۲۵۳۵: ۴۰) و سپس گنبدخانه تاج الملک در شمال مسجد ساخته شد. پس از آن با ساخت چهار ایوان، ایوان جنوبی (صفه صاحب)، ایوان شمالی (صفه درویش)، ایوان شرقی (صفه شاگرد)، ایوان غربی (صفه استاد)، مسجد شبستانی به مسجد چهار ایوانی تبدیل شد (گالدیری، ۱۳۷۰: ۲۱). در این زمان چهره مسجد به کلی دگرگون شد.

با وجود تغییرات زیاد در دوره‌های بعدی اما همچنان مسجد ماهیت غالب سلجوقی خود را حفظ کرده است. به گونه‌ای که تا پیش از کاوش‌ها و مطالعات گروه ایزمئو مسجد جامع عتیق بنایی سلجوقی شناخته شده بود. در دوره سلجوقی همچنین فضای کتابخانه در جنوب شرقی مسجد ساخته شد (پیشین: ۴۶). در دوره ایلخانی شبستان و محراب الجایتو ساخته شد (گذار، گذار، و سیرو، ۱۳۷۱ الف: ۲۸۷) و نمای رو به صحن دو طبقه شد (گالدیری، ۱۳۷۰: ۴۹؛ گذار، گذار، و سیرو، ۱۳۷۱ الف: ۲۸۴). در دوره مظفری قسمتی از شبستان‌های شمال مسجد (گذار، گذار، و سیرو، ۱۳۷۱ ب: ۶۱؛ گذار، گذار، و سیرو، ۱۳۷۱ الف: ۹۹) و همچنین مدرسه مظفری در سمت شرق مسجد ساخته شد (گذار، گذار، و سیرو، ۱۳۷۱ ب: ۶۴).

چون لطف الله هنرفر^{۱۵} و استاد همایی^{۱۶} را می‌توان نام برد. اکثر این محققان به بنای مسجد جامع از دیدگاه ارزش تاریخی پرداخته‌اند. تنها الگ گرابار در کتاب مسجد بزرگ اصفهان به این مکان از دریچه شهر نگاه کرده و ارتباط مسجد با شهر را مطالعه کرده است. وی در این باره می‌گوید: «این همزیستی میان مسجد و شهر است که باعث می‌شود در نهایت قدرت در مسجد جمعه تبیین شود» (گرابار، ۱۳۸۸: ۴۱).

۱-۴. ساختار شهر

«ساختار عبارت است از مجموعه‌ای از روابط که در آن عناصر می‌توانند تغییر یابند ولی به شکلی که متکی به کل باقی مانده و مفهوم خود را حفظ کنند. روابط بین عناصر مهم‌تر از خود عناصر است. عناصر دارای قابلیت تغییر درونی‌اند ولی روابط آن‌ها ثابت باقی می‌ماند» (حمیدی، ۱۳۷۶: ۱۲). ساختار یک شهر دارای دو بعد پیدا و ناپیداست؛ بعد کالبدی پیدا و بعد اجتماعی و اقتصادی ناپیداست (پیشین: ۴۵). اگر بر آن هستیم ساختار کالبدی فضایی تمام عناصر و اجزای شهر را به طور دقیق بررسی کنیم، باید پیوندهای آن را بیابیم. «ساخت کالبدی» به تعبیری محل قرارگیری عناصر شهری و نحوه ارتباط آن‌ها با یکدیگر و نیز عملکرد آن‌ها در زندگی شهری است (بذرگر، ۱۳۸۲: ۵۴).

۱-۴-۱. مسجد جامع بخشی از ساختار شهر

شهرهای ایرانی در دوره اسلامی دارای دو پایه اصلی هستند. یکی مسجد جامع و دیگری بازار (بذرگر، ۱۳۸۲: ۹۷؛ دهقان نژاد، ۱۳۸۶: ۳۲). فلامکی عناصر اصلی تعیین کننده شالوده شهر را مسجد جامع، محله‌های مسکونی و بازار معرفی می‌کند. وی مسجد جامع شهرهای ایران را به دلیل کارکرد و رابطه مستقیم با اقبال اجتماعی، هم‌چنین به دلیل شکل فضایی و پیوند کالبدی با بافت‌های مسکونی، بازرگانی و خدماتی، یک عنصر شهرسازی اولیه به حساب می‌آورد (فلامکی، ۱۳۷۴: ۱۲۸). توسلی عناصر شکل دهنده ساختار شهرهای سنتی ایران دوره اسلامی را در قالب پنج دسته معرفی می‌کند. از جمله مساجد جامع (توسلی، ۱۳۸۱: ۱۱).

۱-۴-۲. مسجد جامع؛ یک معبر

گرابار (۱۳۸۸) اصفهان را نمونه‌ای از یک شهر اسلامی سنتی می‌داند که در آن زندگی، کار و پرستش خدا صمیمانه به هم گره خورده است. به دلیل ارتباط و پیوستگی زندگی روزمره مردم با عبادت و مراجعه روزانه مردم به مساجد و به دلیل اینکه همه مردم شهر می‌بایست در نماز جمعه شرکت می‌کردند، در نتیجه مسجد جامع عتیق در مرکز شهر و در مجاورت عناصر اصلی شهر هم‌چون بازار شکل گرفته است و گذرهای مختلف نیز مردم محله‌ها را به مسجد می‌رسانند (موسوی فریدنی، ۱۳۷۸: ۱۹). به منظور سهولت دسترسی و نفوذ پذیری، مسجد جامع با ورودی‌های متعدد به سمت بافت اطراف گشوده شده است.

در شهر سنتی اصفهان «مهم‌ترین نقطه سر پوشیده شهر که همه راه‌ها به سمت آن متوجه است مسجد جمعه اصفهان است» (فقیه، ۱۳۵۴: ۷). مسجد جامع با توجه به گستردگی زیاد (مساحتی در حدود ۲۲۰۰۰ متر مربع) به صورت مانعی در برابر جریان سیال

تصویر شماره ۴ و ۵: بازسازی پس از بمباران، مأخذ: اطلاعات موجود در مسجد جامع

تصویر شماره ۶: قسمت‌های بازسازی شده با ستون‌های مستطیلی

۱-۳. مطالعات پیشین

مسجد جامع به دلیل دارا بودن شواهد تاریخی از تمام دوران‌ها موضوعی جالب، مرموز و جذاب برای محققان تاریخ هنر و معماری اسلامی بوده است. از این رو تاکنون افراد مختلفی چون آندره گدار^۴، اریک شرودر^۵، آرتور پوپ^۶، اسمیت^۷، امبرتو شراتو^۸، اوژن گالدیری^۹، اولگ گرابار^{۱۰}، ویلفرد بلانت^{۱۱}، گابریل^{۱۲}، دونالد ویلبر^{۱۳}، سان واژه^{۱۴} این بنا را مطالعه و بررسی کرده و اغلب کتاب یا گزارشی در توصیف آن نگاشته و بعضی در حین مطالعات خود مرمت‌هایی نیز داشته‌اند. البته از کارشناسان ایرانی نیز افرادی

کنترل و حفاظت بنا، درهای مسجد بسته شده‌اند و ورود به بنا فقط از طریق ورودی اصلی که در سمت جنوب شرقی قرار دارد با تهیه بلیت ممکن شده است. این امر علاوه بر اینکه جریان سیال معابر و بافت پیرامون بنا را مسدود کرده است، بر خلاف قوانین سنتی حاکم بر بنا، طی قرون متمادی است و بر ارتباط بنا با محیط پیرامون و ارزش بنا به عنوان یک گره شهری تأثیر منفی گذاشته است.

۱-۴-۳. مسجد جامع، مکانی با حریم‌های خاص

«هر فعالیت و رفتار حریم و قلمروی خاص خود را داراست و متقابلاً هر فضا نیز دارای حریم و حرمت خود است» (پاکزاد، ۱۳۸۹: ۷۶). مسجد صرفاً به عنوان بخشی از بافت و معبر نیست، بلکه به دلیل قداستی که دارد خود یک بنا با قوانین و حریم‌های خاص خود است. از این رو، ورود به مسجد، عبور، توقف و استفاده از فضای مسجد قوانین و احکام شرعی خاص خود را دارد (سلطانزاده، ۱۳۸۵: ۳۸). به طور مثال نجس کردن مسجد حرام است و هر کس بفهمد مکانی از مسجد نجس شده است باید فوراً آن را تطهیر کند.

علاوه بر الزامات شرعی، به لحاظ عرفی و فرهنگی مساجد واجد ارزش و احترام خاصی هستند که این نگرش در رفتار مردم در این مکان تأثیر گذار است. به همین دلیل از حرمت، آرامش و امنیت بیشتری نسبت به مکان‌های عمومی و نیمه عمومی برخوردار است. در این مکان رفتارهای ناهنجار اجتماعی که بعضاً در مکان‌های عمومی مشاهده می‌شود، رخ نمی‌دهد و در صورت بروز، مردم، و نه صرفاً متولی مسجد، آن را کنترل می‌کنند؛ به عبارتی، مردم و کاربران بنا در حفظ حرمت و سلامت اجتماعی مکان نقش مستقیم دارند.

۱-۴-۴. مسجد جامع، یک واشدگاه

واشدگاه^{۱۸} به عنوان فضای جمعی گشایشی است که در تعریف کالبد آن دو یا چند مسیر نقش دارند و در آن تأکید بر سکون بیش‌تر از حرکت است؛ به عبارت دیگر در مقیاس محله، واشدگاه، گره حاصل از تقاطع چند مسیر است. در واشدگاه مسیر می‌تواند در اطراف یا درون فضای جمعی حرکت کند.

به لحاظ کالبدی صحن مسجد جامع در بافت ارگانیک و فشرده مانند یک واشدگاه و میدان محلی عمل می‌کند. پس از عبور از معابر، در این فضا، شکل‌گیری و تقویت تعاملات اجتماعی امکان پذیر می‌شود. با توجه به کیفیات فیزیکی و فضایی مطلوب صحن، از جمله هندسه و تناسبات مناسب، محصوریت با آسمان به عنوان سقف فضا و خط آسمان زیبا و آرام بخش، رخ دادن رویدادها و فعالیت‌های اجتماعی ممکن می‌شود.

۵-۱. فضای عمومی

ویژگی بسیاری از اجزا و عناصر و فضاهای اصلی شهر عمومی بودن است (بذرگر، ۱۳۸۲: ۸۰). با وجود این، تعریف فضای عمومی به روشنی مشخص نیست. از این رو (در جدول شماره ۱) تعاریف گوناگون به صورت خلاصه جمع‌آوری شده است:

مسیرها و گذرهای شهری قرار نگرفته است، بلکه خود جزئی از شبکه معابر و «همانند یک گره، پیوند دهنده مسیرها و گذرهای شهر شده است» (تولایی، ۱۳۸۷: ۴۵). شبستان‌ها را می‌توان گذرگاه‌هایی دانست که به صورت واسطه بین بیرون و درون قرار گرفته‌اند. مسجد در پلان لکه جوهری است چکیده در متن شهر. بدین شکل به نظر می‌رسد ساختمانی که با عظمت غول‌آسایی از زمین روییده، در شهر گرداگردش ذوب شده است و به همین خاطر نمی‌توان لبه‌های آن را از بافت شهری که دائماً جا به جا می‌شود جدا و مشخص کرد (گرابار، ۱۳۸۸: ۱۵ و ۳۱). از آنجا که سهولت دسترسی از الزامات اصلی مساجد است^{۱۷}، در طول زمان، ورودی‌های بنا در انطباق و امتداد گذرهای شهری شکل گرفته‌اند و این گونه یک عنصر معماری در امتزاج با تاریخ شهر به صورت یک جریان مداوم شکل گرفته است (توسلی، ۱۳۸۱: ۱۷).

تصویر شماره ۷: عکس هوایی سال ۱۳۳۵؛ مأخذ: فقیه، ۱۳۵۴

تصویر شماره ۸: ارتباط بنا و شبکه معابر بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۳۵؛ مأخذ: فقیه، ۱۳۵۴

این شکل ارتباط مساجد با گذرهای عمومی بهترین صورت بیان کالبدی مفهوم مسجد به عنوان خانه خدا، خانه‌ای متعلق به همه بوده است (توسلی، ۱۳۷۱: ۴۶). در سال‌های اخیر، به منظور

جدول شماره ۱: تعریف و ویژگی‌ها «فضای عمومی»

صاحب نظر	فضا	تعریف و ویژگی	مصادیق
Encyclopedia	عرصه عمومی	- دسترسی آزاد و قانونی همه مردم - شامل فضاهای باز و بسته - مورد استفاده در فعالیت‌های سیاسی	خیابان‌ها، میدان، میدانچه‌ها، ساختمان‌های عمومی نظیر کتابخانه‌ها و تالار کاخ شهرداری
کامیلو سیت	عرصه عمومی	- به لحاظ کالبدی فضایی محدود و در ارتباط با مجموعه‌ها - در انطباق با هدف‌های انسانی و فعالیت‌های اجتماعی - عامل تقویت روح همکاری جمعی و روابط متقابل انسانی	جاذبه‌های هسته‌ای (میدان،) جاذبه‌های خطی (خیابان‌ها)
تیبالدز (۱۳۸۳)	عرصه عمومی	- به عنوان مهم‌ترین بخش محیط شهری - موجب تماس و تعامل انسان‌ها	تمام بخش‌هایی که مردم به آن دسترسی فیزیکی و بصری دارند. شامل: خیابان‌ها، پارک‌ها، چهارراه‌ها، ساختمان‌های محصور کننده آن‌ها
جان لنگ (۱۳۸۱)	عرصه عمومی	- شامل دو جزء کالبد و فعالیت - (عرصه عمومی کالبدی و عرصه عمومی تصمیم‌گیری) - دارای سلسله مراتب عمومی، نیمه عمومی، نیمه خصوصی، خصوصی (به نقل از نیومن)	-
کارمونا (۱۳۸۸)	عرصه عمومی	- شامل دو بعد کالبدی و فرهنگی - اجتماعی	فضای عمومی خارجی: میدان، خیابان، پارک، خطوط ساحلی فضای عمومی داخلی: کتابخانه‌ها، موزه‌ها، تئاتر شهر، حمل و نقل عمومی فضای داخلی و خارجی نیمه عمومی: محوطه دانشگاه‌ها، زمین ورزشی، رستوران‌ها، مراکز خرید
شولتز (۱۳۸۸)	بناها و فضاهای عمومی	- محل دیدار عمومی - مکان فعالیت‌های عمومی - حاوی باورها و ارزش‌ها	-
مدنی پور (۱۳۷۹)	فضای عمومی	- دسترسی آزاد مردم - فعالیت در فضا - تعامل اجتماعی - تحت کنترل یک سازمان - پیوند دهنده انسان‌ها با هم و در طول زمان - تداوم از طریق پیوند دوره‌های تاریخی به هم	-
والزر (۱۹۸۶)	فضای عمومی	- فضایی برای اشتراک با غریبه‌ها - فضایی برای سیاست، مذهب، داد و ستد و ورزش	-
ولفگانگ (۲۰۰۰)	فضای عمومی	- مکان تعاملات اجتماعی و تجارب زندگی شهری - واسطه‌ای برای ارتباط با افراد جدید - تعدیل‌کننده نظام ارتباط شهری	-
کر و سایرین	فضای عمومی	- بستر مشترکی برای فعالیت کارکردی و مراسم اجتماعی - مکانی برای نمایش زندگی اجتماعی	-
نقی زاده (۱۳۸۶)	فضای عمومی	- قابل دسترس برای عموم	میدان، خیابان، پارک، سینما، تئاتر، مسجد، بازار

آن به کار علم و عبادت و قضاوت مشغول بوده‌اند (موسوی فریدنی ۱۳۷۸، ۲۱). «آدام متز^{۱۹} با اشاره به باز بودن در حیات مساجد در تمام ساعات شبانه روز مساجد جامع شهر را با میدان‌های عمومی مقایسه می‌کند که پناهگاه و خوابگاهی برای مسافران و معتکفان^{۲۰} بوده است (توسلی، ۱۳۷۱: ۴۶). البته این نکته نیز شایان ذکر است که در طول تاریخ همواره غیر مسلمانان از ورود به مساجد منع می‌شدند. در ایران از

به عنوان جمع‌بندی تعاریف فوق می‌توان گفت فضای عمومی مکانی است که دسترسی به آن برای همه امکان‌پذیر است. فضایی است برای دیدارهای عمومی و تعاملات اجتماعی و لذا بستر مناسبی برای فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی به شمار می‌آید.

۱-۵-۱. مسجد جامع، یک فضای عمومی

در گذشته به دلیل نقش مساجد در زندگی روزمره، هیچ‌گاه در مساجد بسته نمی‌شد. در تمام اوقات شبانه روز عده‌ای در

مستقیم بودن مردم در فضا و حرکتشان در آن فضا، صورت می‌پذیرد (گل، ۱۳۸۷: ۵ و ۶).

فضا می‌تواند امکان رخدادن فعالیت‌های مختلف را فراهم کند (پاکزاد، ۱۳۸۹: ۴۷). هم‌چنین کیفیت فضا بر نوع رفتار تأثیرگذار است و نسبت به رفتار نقش کنترل‌کننده دارد؛ یعنی رفتارهایی را تضعیف و رفتارهایی را تقویت می‌کند (پیشین: ۵۴). به طور مثال کیفیات کالبدی فضای مسجد جامع مردم را به حضور و درنگ در این فضا فرا می‌خواند. بسیار دیده می‌شود افراد فعالیت‌های موجود در فضای شهری مثل نشستن و خوردن را در مسجد جامع نسبت به فضاهای باز شهری مجاور ترجیح دهند.

از طرفی درست به مانند سایر فضاهای شهری، در مسجد جامع نیز وجود مردم و فعالیت دیگران، باعث جذب فعالیت فرد می‌گردد. مردم برای مشارکت در فعالیت تمایل دارند؛ به عبارتی افراد و وقایع بر روی یکدیگر تأثیر می‌گذارند و این یک فرایند خود تقویت‌گر است. بدین معنا که فعالیت‌های جدید به دنبال وقایع جاری شکل می‌گیرد (گل، ۱۳۸۷: ۶۷). به عنوان مثال گردشگران در مسجد علاوه بر تماشای بنای مسجد جامع، به تماشای مراسم عبادی از جمله نماز علاقه‌مندند؛ دانشجویانی که برای اسکیس یا برداشت مراجعه می‌کنند به صحبت و ایجاد ارتباط با گردشگران؛ نمازگزاران به گفتگو و تعاملات اجتماعی با یکدیگر، کودکان به بازی با کبوترها و ارتباط با محیط، و عابران و کاربران بومی به تماشای فعالیت دیگران.

۱-۵-۳- مسجد جامع، یک فضای اجتماعی-سیاسی

«مسجد جامع بیش از هر چیز بنیادی است اجتماعی» (فلامکی، ۱۳۷۴: ۱۲۹). در گذشته علاوه بر فعالیت‌های عبادی، این مکان مرکز محیط شهری و زندگی اجتماعی و محل اصلی گردهم‌آبی مردم در شهر نیز محسوب می‌شد. بزرگان دین و علم هم که از شهرهای دیگر می‌آمدند به مسجد جامع می‌رفتند و خود را

دوره پهلوی اول ورود به مساجد برای غیر مسلمانان آزاد شد. از طرفی در سال‌های اخیر ورود به این مکان با تهیه بلیت ممکن است. با این وجود، می‌توان مساجد از جمله مسجد جامع عتیق را جزء فضای عمومی و حتی مهم‌ترین بنای عمومی شهر ایرانی اسلامی محسوب کرد (دهقان نژاد، ۱۳۸۶؛ بذرگر، ۱۳۸۲؛ نقی زاده، ۱۳۸۶؛ توسلی، ۱۳۷۱).

۱-۵-۲- فعالیت در فضای عمومی

در فضای باز عمومی امکان انتخاب رفتارها و فعالیت‌ها وجود دارد. به عبارتی فضای عمومی، فضای منعطفی است که خود را به راحتی با گوناگونی رفتارها تطبیق می‌دهد (Lynch, 1972: 110). به نقل از پاکزاد، ۱۳۸۹: ۸۰). به باور گل (۱۳۸۷) فعالیت‌های بیرونی در فضای عمومی در سه گروه قابل طبقه‌بندی است: فعالیت‌های ضروری، فعالیت‌های انتخابی و فعالیت‌های اجتماعی.

۱. ضروری: آن‌هایی هستند که کمابیش حالتی اجباری دارند. وقوع آن‌ها کم‌ترین تأثیرپذیری را از محیط اطراف دارد. این گونه فعالیت‌ها در همه اوقات سال و در همه شرایط انجام می‌پذیرد. بنابراین کمابیش مستقل از محیط بیرونی هستند و افراد هیچ گونه حق انتخابی ندارند. مثل رفتن به سر کار یا خرید روزانه.

۲. انتخابی: فعالیت‌های انتخابی زمانی صورت می‌پذیرند که تمایل به انجام آن وجود داشته باشد و زمان و مکان آن نیز فراهم آور زمینه‌ای مساعد باشد. این گروه از فعالیت‌ها بیش‌تر از گروه‌های دیگر به شرایط فیزیکی خارجی و دعوت‌کنندگی مکان وابسته هستند. در حقیقت وقوع آن منوط به شرایط مناسب محیط و فضای کالبدی است.

۳. اجتماعی: در برگیرنده رفتارها و فعالیت‌هایی است که بیش از هر چیز وابسته به حضور دیگران در فضاهای عمومی است. فعالیت اجتماعی به صورت خودجوش، به عنوان نتیجه

ارتباط و تعاملات اجتماعی

استفاده از فضای نمایشگاه موقت

ارتباط کودکان با محیط

حضور و فعالیت به همراه خانواده

نشستن و تماشای فعالیت سایرین

تصویر شماره ۹: تنوع فعالیت

شده‌ای اطلاعات کاملی حاصل کنی کافی است ابتدا سری به مسجد جامع آن شهر بزنی (شایسته و قاسمی، ۱۳۸۳: ۹۴).

۱-۶. فضای شهری

فضا نیز به اندازه توده ساختمانی نیروی سازمان دهنده مهمی در شهر دارد و نباید آن را محدود‌های به جا مانده از ساخت و ساز بناها دانست. زیرا بخش مهمی از اعمال و فعالیت‌های انسانی در این فضاها اتفاق می‌افتد. فضاهای شهری بخشی از فضای باز و عمومی شهرها هستند که به نوعی تبلور ماهیت زندگی اجتماعی هستند (پاکزاد، ۱۳۸۹: ۷۹ و ۸۱). در جدول شماره ۲ خلاصه‌ای از تعاریف گوناگون «فضای شهری» با تأکید بر آرای صاحب‌نظران ایرانی آورده شده است:

جدول شماره ۲: تعریف و ویژگی‌های «فضای شهری» از دیدگاه برخی صاحب‌نظران ایرانی

صاحب نظر	فضا	تعریف و ویژگی	مصادیق
توسلی (۱۳۷۱)	فضای شهری	- ارتباطات ویژه بصری و حرکتی - همراه با تاریخ یک ملت - بستر فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی	-
رضازاده	فضای شهری	- کانون روابط اجتماعی و فرهنگی	-
بحرینی (۱۳۷۷)	فضای شهری	- صحنه‌ای برای فعالیت‌های عمومی شهری	خیابان‌ها، میدان، بوستان‌ها
حبیبی (۱۳۸۱)	فضای شهری	- پیوند دهنده گذشته، حال و آینده - شامل چهار عنصر: ساکنان یا عابران، عناصر انسان ساخت (کالبدی یا فعالیتی)، روابط و زمان	-
سلطان زاده (۱۳۷۲)	فضای شهری	- باز و سر پوشیده - شبکه ارتباطات - پویا و تغییر پذیر - عرصه فعالیت اقتصادی و اجتماعی	راه (بازار و معابر)، میدان، فضاهای ورودی، صحن مساجد جامع، مزارها، قهوه‌خانه‌ها
پاکزاد (۱۳۸۹)	فضای شهری	- دارای سه شاخصه: باز بودن فضا، عمومی بودن فضا، برقراری تعاملات اجتماعی در فضا	-
نقی زاده (۱۳۸۶)	فضای شهری	- دسترسی عمومی - مرتبط با زندگی شهری (اعم از جمعی یا فردی در جمع) - نماد هویت شهری	میدان، خیابان‌ها، بازارها، بوستان‌های بدون حصار، ساباط‌ها

را می‌شناسند و حضور در مسجد و نماز جماعت امکان ارتباط آن‌ها را میسر می‌کند. به همین جهت همواره می‌توان گروه‌های چند نفره را در حال گفتگو مشاهده کرد^۴. در عین حال همیشه پذیرای افراد غیربومی هستند.

۲. یافته‌های پژوهش

در مسجد جامع عتیق در طی قرن‌ها تغییرات کالبدی بنا و بافت پیرامون هماهنگ بوده است. در این مقاله پس از بازشناسی جایگاه مسجد جامع در نظام کالبدی فضایی شهر و محله و تأثیر آن بر نظام‌های اجتماعی و فرهنگی و با تطبیق با نظرات صاحب‌نظران، مشخص شد مسجد جامع یک فضای عمومی و جزء فضاهای شهری با حریم‌های خاص خود است. از این رو خصوصیات مؤلفه‌های فضای شهری را نیز دارد.

می‌شناسانند (موسوی فریدنی، ۱۳۷۸: ۱۹). در این مکان، مردم از آخرین اخبار آگاه می‌شدند و مسائل مهم جامعه از جمله متن وقف نامه‌ها^۱، بخشودگی مالیاتی^۲ و تغییر مذهب^۳ را بر سنگ می‌نوشتند. حتی این مکان، محل تجمعات مردمی از جمله تجمع مردم در مسجد جامع در سال ۱۲۹۶ و شورش علیه ظلم بی‌اندازه ظل السلطان نیز بوده است (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۳۹۲).

به دلیل نقش اجتماعی مساجد، آن‌ها را باید قلب تپنده شهر دانست که به خوبی وضع اجتماعی شهر را منعکس می‌کردند؛ چنانکه شادی و غم و هیجان‌های عمومی را از ضربان آن می‌شد تشخیص داد (سلطانزاده، ۱۳۶۲: ۱۴۷) و به همین دلیل در بین اهل سفر ضرب‌المثلی رواج دارد بدین مضمون: اگر خواستی نسبت به شهری اسلامی که تازه وارد آن

انسان جزئی از فضا است و با ارزش‌ها و هنجارهای خود به این فضا معنی می‌بخشد؛ بنابراین شرط اساسی برای اینکه یک فضای عمومی، فضای شهری تلقی شود این است که در آن تعامل و تقابل اجتماعی صورت گیرد (پیشین: ۸۱). فضاهای مختلف شهری بستر یا ظرفی برای فعالیت استفاده‌کنندگان هستند. البته این رابطه دو سویه است. فضاها متأثر از فعالیت‌های مردم جامعه هستند و در عین حال فضاها بر شکل‌گیری رفتارها تأثیر مستقیم دارند. از آنجا که رفتارها و روابط اجتماعی ثابت نیستند، هر لحظه فضای شهری چهره‌ای نو به خود می‌گیرد (تصویر شماره ۱۰ و ۱۱).

از این رو می‌توان گفت مسجد جامع عتیق یک فضای شهری است و به لحاظ روابط اجتماعی از بسیاری فضاهای شهری دیگر قوی‌تر نیز هست. زیرا استفاده‌کنندگان اصلی این مکان کسبه بازار و ساکنان محله‌های مجاور هستند که غالباً یکدیگر

تصویر شماره ۱۱: صحن مسجد جامع در شب قدر
زمان ساخت مسجد حیاط دار تا سال ۱۳۱۰ شمسی و از ۱۳۱۰ تا ۱۳۹۲ (شمسی) بررسی و تغییرات آن مشخص شد:

تصویر شماره ۱۰: صحن مسجد جامع در بعد از ظهر یک روز زمستانی
به منظور بررسی تغییرات نقش مسجد جامع در نظام و ساختار شهری، با توجه به تغییرات نظام شهرسازی در دوره معاصر، مؤلفه‌های سازنده کیفیات فضای شهری در دو دوره زمانی (از

جدول شماره ۳: ویژگی‌های مسجد جامع عتیق در دو دوره زمانی قبل و پس از ۱۳۱۰ به عنوان فضای عمومی و فضای شهری

تغییرات	دوره دوم (از ۱۳۱۰ تا کنون)	دوره اول (از ۲۲۰ تا ۱۳۱۰ شمسی)	ویژگی	
-	**	***	دسترسی عمومی	به عنوان فضای عمومی
-	**	****	محل دیدار عمومی / تعاملات اجتماعی	
-	**	**	مکان فعالیت‌های عمومی	
-	**	****	حاوی باورها و ارزش‌ها	
-	*	****	فضایی برای اشتراک با غریبه‌ها	
-	***	****	ارتباطات بصری و حرکتی	
-	*	****	تسلسل حرکت	
-	**	****	انسجام با بستر موجود	
+	****	**	امنیت	
-	**	****	سرزندگی اجتماعی	
-	**	****	بستر فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی	
-	*	****	تداعی معانی	
-	به لحاظ کالبدی* به لحاظ رفتاری**	****	پویا و تغییرپذیر	
-	**	****	همراه با تاریخ ملت	
-	**	****	نماد هویت شهری	

میزان حداکثر*** * میزان حداقل * نفی مطلق × تغییرات افزایش + تغییرات کاهش -

۳. بحث و جمع بندی

چنانچه بررسی شد مسجد جامع عتیق یکی از اجزاء اصلی ساختار شهر به شمار می‌رود. از آنجا که یک اثر معماری جدا و منفک از محیط پیرامونش نیست، و به دلیل تأثیر متقابل بنا و محیط شهری، در حقیقت نقش مسجد جامع عتیق به عنوان فضای شهری جزئی از هویت بناست. از این رو، در روند حفاظت از این بنا، علاوه بر وضعیت

همان طور که در جدول بالا مشخص است مؤلفه‌های کیفیت فضایی مسجد جامع عتیق در دوره معاصر و با تغییر شیوه زندگی به واسطه هجوم تفکر غربی و تغییر نظام و ساختار شهر دچار تغییرات منفی شده است. در حقیقت می‌توان گفت با وجود ثبت تاریخی و ثبت جهانی شدن^{۲۵} بنا، نقش و موقعیت آن در نظام شهر و به عنوان فضایی شهری تضعیف شده است.

ساختاری و تاریخی بنا، موقعیت و جایگاه بنا در نظام شهری نیز از اهمیت بسیار برخوردار است و لذا باید پایش^{۲۶} شود. این پژوهش با تلاش برای یافتن پاسخ این سؤال که در نظام شهرسازی جدید، نقش و جایگاه مسجد جامع عتیق در ساختار شهری چگونه تغییر کرده است، امکان بررسی وجهی از ارزش‌های بنا را میسر کرده که در حفاظت از این بنا لازم می‌آید.

در دوره معاصر، به دلیل اولویت پیدا کردن ارزش‌های تاریخی، مسجد جامع عتیق به عنوان بنای تاریخی مورد توجه قرار گرفت. به دلایلی از جمله حفظ ارزش‌های تاریخی و امنیت بنا، ارتباط عمومی مردم با بنا محدود شد. از طرفی دیگر به دلیل تغییر ساختار شهر در دوره معاصر نقش این مکان به عنوان یک رکن اصلی در نظام شهر سازی سنتی به کلی تغییر کرد.

یافته‌های پژوهش نشان داد کیفیات و مؤلفه‌های مکان به عنوان فضایی عمومی و فضایی شهری در مسجد جامع عتیق اصفهان نسبت به گذشته تضعیف شده و بدین جهت حوزه اعتبار و ارزش این مکان از مقیاس شهر به مقیاس بنا کاهش یافته است؛ قطعاً این موضوع در تغییر هویت مکان تأثیر خواهد داشت.

با توجه به تغییرات منفی نقش و جایگاه بنای مسجد جامع عتیق در نظام و ساختار شهری در دوره معاصر و پس از اعمال قوانین شهرسازی جدید، پیشنهاد می‌شود در جهت حفاظت جامع از هویت و ارزش‌های بنا، به حفاظت و ارتقای کیفیات این مکان به عنوان فضایی عمومی و فضایی شهری توجه شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. برداشت
۲. تاریخ بنا بر اساس سال‌های هجری قمری بیان گردیده است.
۳. این مأخذ با تاریخ ۲۵۳۵ شاهنشاهی انتشار یافته است که برابر با ۱۳۵۵ شمسی است.
۴. رییس اداره حفاظت آثار باستانی و نویسنده کتاب آثار ایران.
۵. تهیه‌کننده اولین پلان مسجد جامع که تا کنون معتبر باقی مانده است.
۶. معمار و محقق آمریکایی. نویسنده آثاری چون معماری ایران
۷. تهیه‌کننده اولین عکس‌های هوایی و داخلی مسجد جامع.
۸. مسئول فعالیت‌های باستان‌شناسی گروه ایزمئو.
۹. مسئول فعالیت‌های مرمتی گروه ایزمئو و نویسنده سه جلد کتاب و چندین مقاله در رابطه با مسجد جامع اصفهان.
۱۰. از مورخان به نام هنر اسلامی و نویسنده کتاب مسجد بزرگ اصفهان
۱۱. نویسنده کتاب اصفهان مروارید ایران
۱۲. نویسنده مقاله ارزشمندی درباره مسجد جامع در نشریه Ars Islamica
۱۳. نویسنده آثاری چون معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان
۱۴. نویسنده مقالاتی در خصوص مسجد جامع که بارها گالدیری به آن ارجاع داده است.
۱۵. محقق تاریخ و نویسنده آثاری چون گنجینه آثار تاریخی اصفهان. کتیبه‌های مسجد جامع را ایشان قرائت کرده‌اند.
۱۶. محقق تاریخ اصفهان و متون قدیمی.
۱۷. «پیامبر تاکید می‌نمودند که مسجد بایستی در مکانی قابل دسترس بنا گردد تا مردم برای حضور در آن رغبت داشته باشند.» (مرتضی ۱۳۸۷، ۱۲۷)
۱۸. بنا به تعریف پیرنیا واشدگاه فضای باز سه کوچه است که معمولاً

- در آن چند درخت هم می‌کاشتند. گاهی واشد گاه به صورت حسینیه در می‌آمد (پیرنیا ۱۳۹۰، ۴ و ۳۸۷).
۱۹. شرق شناس سوئیسی و نویسنده کتاب «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری» است.
 ۲۰. نیاخوانان، گوشه‌گزینان
 ۲۱. از جمله کتیبه لوح سنگی دالان حوضخانه که به وقف شرعی یک باب خانه می‌پردازد (هنرفر ۱۳۵۰، ۱۲۱)
 ۲۲. از آن جمله کتیبه فرمان شاه طهماسب صفوی مبنی بر بخشش دو هزار تومان مالیات اصفهان و توابع آن. این لوح سنگی به ابعاد ۲۴۵ × ۱۰۸ سانتیمتر و در ایوان جنوبی نصب شده است (هنرفر ۱۳۵۰، ۸۹) و کتیبه لوح سنگی دالان ورودی مسجد جمعه که به ابعاد ۱۱۰ × ۸۸ سانتیمتر است که حاکی از شکرگزاری شاه طهماسب اول برای غلبه بر ازبکان و بخشش وجوه چوپان بیگی دارالسلطنه اصفهان است (هنرفر ۱۳۵۰، ۱۵۰)
 ۲۳. سلطان محمد خدابنده در دوره‌ای از زندگی خود مذهب تشیع را پذیرفت و نمود این تغییر مذهب را در کتیبه‌های محراب الجایتو می‌توان دید (معماریان ۱۳۸۹، ۴۶). صفویان مذهب رسمی کشور را شیعه اعلام نمودند. یکی از راه‌های تبلیغ و تاکید این دین رسمی به یادگار گذاشتن سنگ نوشته‌های یادبود و تغییر در چهره بنای مسجد جامع اصفهان بود (معماریان ۱۳۸۹، ۶۲)
 ۲۴. بر خلاف فضاهای شهری مدرن که افراد با وجود در کنار هم بودن، تنها هستند و نسبت به هم بیگانه.
 ۲۵. این بنا در سال ۱۳۹۱ به ثبت جهانی (WHL) رسید.
 ۲۶. پایش معادل واژه monitoring و به معنی تحت نظر داشتن و مراقبت پیوسته و مستمر است.
- ## فهرست منابع و مراجع
۱. ابو نعیم اصفهانی، حافظ (۱۳۷۷)، ذکر اخبار اصفهان، ترجمه نور الله کسایی، سروش، تهران.
 ۲. بحرینی، حسین (۱۳۷۷)، فرایند طراحی شهری، دانشگاه تهران، تهران.
 ۳. بذرگر، محمدرضا (۱۳۸۲)، شهرسازی و ساخت اصلی شهر، کوشامهر، تهران.
 ۴. پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۹)، مبانی نظری و فرایند طراحی شهری، شهیدی، تهران.
 ۵. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۹۰)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، تدوین غلامحسین معماریان، سروش دانش، تهران.
 ۶. توسلی، محمود (۱۳۷۱)، طراحی فضای شهری، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران.
 ۷. توسلی، محمود (۱۳۸۱)، ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک، پیوند نو، تهران.
 ۸. تولایی، نوین (۱۳۸۷)، شکل شهر منسجم، امیرکبیر، تهران.
 ۹. تیبالدز، فرانسیس (۱۳۸۳)، شهرسازی شهروندگرا، ترجمه محمد احمدی نژاد، خاک، اصفهان.
 ۱۰. جابری انصاری، محمد حسن (۱۳۷۸)، تاریخ اصفهان، تصحیح و تعلیق جمشید مظاهری (سروشیار)، مشعل، اصفهان.
 ۱۱. جبل عاملی، عبدالله (۱۳۸۷)، مسجد جامع اصفهان، <http://www.iran.ir/1-X-25-0-63> دسترسی در (۱۳۹۲/۷/۲۵)
 ۱۲. حمیدی، ملیحه (۱۳۷۶)، استخوانبندی شهر تهران، سازمان مشاوره فنی و مهندسی شهر تهران، تهران.
 ۱۳. دهقان نژاد، فاطمه (۱۳۸۶)، بافت قدیم نصف جهان، سازمان

۳۴. موسوی فریدنی، محمد علی (۱۳۷۸)، اصفهان از نگاهی دیگر، نقش خورشید، اصفهان.
۳۵. نقی زاده، محمد (۱۳۸۶)، ادراک زیبایی و هویت شهر، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان.
۳۶. هنر فر، لطف الله (۱۳۵۰)، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، کتابفروشی ثقفی، اصفهان.

37. Lynch, Kevin (1972), *the openness of open space*, art of environment, aidan ellis.

- فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان.
۱۴. رضا زاده اردبیلی، مجتبی (۱۳۹۰)، مرمت آثار معماری، دانشگاه تهران، تهران.
۱۵. سلطانزاده، حسین (۱۳۶۲)، روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، آگاه، تهران.
۱۶. سلطانزاده، حسین (۱۳۸۵)، فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
۱۷. شایسته، محمود رضا و منصور قاسمی (۱۳۸۳)، اصفهان: بهشتی کوچک اما زمینی، نقش خورشید، اصفهان.
۱۸. شولتس، کریستیان نوربرگ (۱۳۸۸)، روح مکان: به سوی پدیدارشناسی معماری، ترجمه محمدرضا شیرازی، رخ داد نو، تهران.
۱۹. فقیه، نسرين (۱۳۵۴)، اصفهان شهری برای عابر پیاده، مجله هنر و مردم (۱۵۲): ۱۰-۲.
۲۰. فلامکی، محمد منصور (۱۳۷۴)، باززنده سازی بناها و شهرهای تاریخی، دانشگاه تهران، تهران.
۲۱. کارمونا، متیو، تیم هیت، تنر اک، و استیون تیسدل (۱۳۸۸)، مکان‌های عمومی، فضاهای شهری، ترجمه فریبا قرائی، مهشید شکوهی، زهرا اهری و اسماعیل صالحی، دانشگاه هنر، تهران.
۲۲. گالدیری، اوژینو (بی‌تا)، مسجد جمعه اصفهان در دوران آل بویه، ترجمه حسینعلی سلطانزاده پسیان، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، تهران.
۲۳. گالدیری، اوژینو (۱۳۷۰)، مسجد جامع اصفهان، ترجمه عبدالله جبل عاملی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
۲۴. گالدیری، اوژینو (۲۵۳۵)، «اطلاعاتی راجع به گنبد نظام الملک در مسجد جامع اصفهان»، مجله فرهنگ معماری ایران (۲ و ۳): ۳۳-۴۹.
۲۵. گدار، آندره، یدا گدار، و ماکسیم سیرو (۱۳۷۱ الف)، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، ج ۲-۱، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
۲۶. گدار، آندره، یدا گدار، و ماکسیم سیرو (۱۳۷۱ ب)، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، ج ۴-۳، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
۲۷. گرابار، اولگ (۱۳۸۸)، مسجد بزرگ اصفهان، ترجمه محمد علی موسوی فریدنی، نشر مانی، اصفهان.
۲۸. گل، یان (۱۳۸۷)، زندگی در فضای میان ساختمان‌ها، ترجمه شیما شصتی، جهاد دانشگاهی، تهران.
۲۹. لنگ، جان (۱۳۸۱)، آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط، ترجمه علیرضا عینی فر، دانشگاه تهران، تهران.
۳۰. مافروخی، مفضل بن سعد (۱۳۸۵)، محاسن اصفهان، ترجمه حسین بن محمد آوی، بی‌جا: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.
۳۱. مدنی پور، علی (۱۳۷۹)، طراحی فضای شهری: نگرشی بر فرایندهای اجتماعی-مکانی، ترجمه فرهاد مرتضایی، شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، تهران.
۳۲. مرتضی، هشام (۱۳۸۷)، اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، تهران.
۳۳. معماریان، غلامحسین (۱۳۸۹)، مسجد جامع اصفهان، به اهتمام محمد علی طبرسا، وزارت مسکن و شهر سازی، مرکز مطالعاتی و شهرسازی و معماری، تهران.

